వ్యాసం ◆ వకుళాభరణం రామకృష్ణ

బాలగోపాల్ చారిత్రక దృష్టి

చరిత్రకారుడిగా బాలగోపాల్‌ను అంచనా వేయడాన్ని మనకున్న ఆధారాలు స్వల్పమే. అయినా అవి బాలగోపాల్ చారిత్రక దృష్టిని విశ్లేషించడాన్కి ఉపకరిస్తాయి. రూఢార్థంలో బాలగోపాల్‌ను చరిత్రకారుడిగా పరిగణించలేము. వృత్తిరీత్యానేగాక, ప్రవృత్తిగా గూడ చరిత్రలను ఆయన చేపట్టలేదు. వివిధాంశాలపై - రాజకీయ, ఆర్థిక, సాహిత్య, సామాజిక వర్తమానాంశాలపై చేసిన రచనలు పరిశీలిస్తే, వీటిలో అంతర్లీనంగా సాగే నిర్దిష్ట చారిత్రక దృక్పథం స్పష్టమవుతుంది.

చారిత్రక నేపథ్యంలేనిదే పై చెప్పిన అధ్యయనాంశాలపై సమగ్రంగా రాయడం సాధ్యంకాదు. చరిత్ర చొరబారని అధ్యయనాలు, చరిత్రను, గణనలోకి తీసుకొని పరిశోధనలు వుండవని చెప్పలేంగానీ, వున్నా అవి అరుదుగానే వుంటాయి. పైగా శాస్త్ర అనుబంధ దృక్పథం సామాజిక శాస్త్రాల పరిశోధనల్లోకి ప్రవేశించాక, వీటి మధ్య వుండే సాంప్రదాయిక సరిహద్దులు పూర్తిగా చెరిగిపోకున్నా, మసకబారాయని చెప్పచ్చు. బాలగోపాల్ తన రచనల్లో యీ పద్ధతిని పాటించాడని స్పష్టంగా అర్థమవుతుంది.

1980 దశకంలో బాలగోపాల్, ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్ర, డి.డి.కోశాంబీ పరిచయం అన్న మకుటంతో ఒక గ్రంథం (1986), 'భారత చరిత్ర - పరిచయ వ్యాసాలు - డి.డి.కోశాంబీ (1987) మరొక గ్రంథం (అనువాదం) రాసినట్టు దాఖలాలున్నాయి. రెండవ గ్రంథంపై ఆయన పేరు లేకపోవడం ఎందుకు జరిగిందో తెలీదు. కోశాంబీ అనుసరించి చారిత్రక పద్ధతి ఆంధ్ర దేశంలోకి ప్రముఖంగా 1970 దశకం దాకా రాలేదు. అంతకు పూర్వం అడపా, దడపా, ఏవో ఒకటి రెండు వ్యాసాలు వచ్చాయని విన్నాం. అది ప్రాచుర్యంలోకి రాలేదు. అఖిల భారత స్థాయిలో గూడ కోశాంబీ గ్రంథాలు 1960 దశకంలోనే పూర్తిగా అందుబాటులోకి వచ్చాయని గుర్తుంచుకోవాలి. 1970 దశకంలో, ఢిల్లీల్లో జవహర్లాల్ నెహ్రూ విశ్వవిద్యాలయం ఏర్పడ్డం, భారతీయ చరిత్ర పరిశోధనా మండలి స్థాపన (ICHR), పాఠశాల స్థాయిలో, NCERT, దేశవ్యాప్తంగా ప్రముఖ చరిత్రకారులతో (ఆర్.ఎస్.శర్మ, రొమిలా థాపర్, బిపిన్ చంద్ర, తారాచంద్, ఎస్.గోపాల్, నీలకంఠ శాస్త్రి మున్నగువారు) పాఠ్యగ్రంథాలు రాయించడంతో కోశాంబీ రచనలు, సిద్ధాంతాలు అఖిల భారత స్థాయిలో ప్రాచుర్యంలోకి వచ్చాయి. 1970,80 దశకాల్లో కంభంపాటి (సీనియర్) ఆంధ్రుల చరిత్రపై రాసిన రెండు సంపుటాలు మార్క్సిస్టు సిద్ధాంతపు వెలుగులో రాశారు. (బాలగోపాల్, కంభంపాటి గ్రంథాలను విమర్శించాడు). 1970 దశకంలోనే ఆంధ్రప్రదేశ్ నుండి కొందరు జవహర్లాల్ నెహ్రూ విశ్వవిద్యాలయం (ఢిల్లీ)లో చరిత్ర పరిశోధనలో కొత్త మెళుకువలతోపాటు, కోశాంబీ చరిత్ర రచనా పద్ధతులను అభ్యసించి, 1980 దశకానికి తిరిగి వచ్చి, తమ పరిశోధనల్లోనేగాక, తాముపర్యవేక్షిస్తున్న పరిశోధనల్లోనూ కోశాంబీ పద్ధతుల్ని పాటించసాగారు. సరిగ్గా యిదే సమయంలో, తెలుగు మేధావులకు, పరిశోధకులకు, సామాన్య పాఠకులకు కోశాంబీని పరిచయం చేసే సదాశయంతో హైదరాబాద్ బుక్‌ట్రస్టు పూనుకొని, బాలగోపాల్‌ని అడగడం, వారు అంగీకరించి రాయడం జరిగింది. (మొదటి గ్రంథానికి ముందుమాట నా చేత రాయించారు)

మొదటి గ్రంథంలో (కోశాంబీ పరిచయం) కోశాంబీ అనుసరించిన చారిత్రక పద్ధతిని బాలగోపాల్ విశదీకరించాడు. ఆ పద్ధతిని తాను పూర్తి ఆమోదాన్ని, అంగీకారాన్ని తెలియజేసే విధంగా సాగింది పరిచయం. శాస్త్రీయ పద్ధతుల్ని కోశాంబీ అనుసరించాడని చెపుతూ, మార్క్సిస్టు సిద్ధాంతాల ఆధారంగా చరిత్ర రచించామని చెప్పుకున్న వారిలోని అసమగ్రతలను ఎత్తిచూపడానికి వెనుకాడలేదు. (శ్రీ పా ద [illegible]డాంగ్, ఉదాహరణకు) కోశాంబీ రచనల్ని తెలుగు పాఠకులకు ఎందుకు పరిచ[illegible] అని ప్రశ్నించుకొని, యీ విధంగా సమాధానం చెప్పాడు.

"దేశభక్తి, సంప్రదాయికత, అగ్రవర్ణ ఆధిక్యత, విశృంఖలమైన ఊహా తత్పరత మొదలయిన అనేక అవలక్షణాల నుండి మన దేశ చరిత్రను కోశాంబీ రక్షించాడు... శాస్త్రీయంగా ప్రాచీన భారతదేశ చరిత్రనుఎవ్వరు అధ్యయనం చేయదల్చుకున్నా కోశాంబి ప్రతిపాదించిన భౌతిక చోదక క్రమాన్ని ప్రాతిపదికగా తీసుకోక తప్పదేమో" (చూడు ముందుమాట పుటలు 1,2).

ఇదే సందర్భంలో మరో ప్రశ్న గూడ వేసుకొని, తానే సమాధానం చెప్పుకొన్నాడు. 'ఎవరికోసం యీ గ్రంథ పరిచయం' అంటూ సమాజంలో కొత్తగా అక్షరాస్యులవుతున్నవారు వెనుకబడే వర్గాలకు చెందినవాళ్లు కాగా, వారిపై ప్రభావం చూపే,

"భావ ప్రచార సాధనాలు, 'యెల్లో జర్నలిజం,' వార్తా పత్రికల సీరియల్ కథలు, వాటితోటయిన సినిమాలు - అశ్లీలతనూ, అశాస్త్రీయతనూ అమ్మకానికి మేళవించి అంగట్లో పెట్టిన సరుకు. వీటి పోటీని తట్టుకొని నూతన తరంలో శాస్త్రీయ భావాలను ప్రచారం చేయాల్సిన బాధ్యత అభ్యుదయ కాముకులందరి మీదా వుంది" అని వక్కాణించాడు. ఇక్కడే, కొడవటిగంటి కుటుంబరావు మాటలను గుర్తుకు తెస్తాడు. 'చరిత్రను గూర్చి శాస్త్రీయంగా ఆలోచించడం నేర్చుకొంటే జీవితంలో అన్ని విషయాలనూ శాస్త్రీయంగా అర్థం చేసుకోగలం' అంటాడు. కోశాంబీని పరిచయం చేయడంలో ఆత్మాశ్రయత చోటు చేసుకొండా, స్వంత అభిప్రాయాలు వ్రాయనని చెప్పి, 'అభిప్రాయాలెప్పుడూ సమిష్టివేననీ, తనవని చెప్పి సొంతం చేసుకోవడం, నైతిక బాధ్యతకోసమేనని' అంటాడు. బాలగోపాల్ వెలిబుచ్చిన యీ అభిప్రాయంతో ఏకీభవించడం కష్టం. కేవలం నైతిక బాధ్యతకోసమేకాదు. రచయితలు లేక చరిత్రకారులు తమ భావాలకు (Subjective feelings) కట్టుబడి వుండాల్సిన మాట అవసరమేగానీ, ముఖ్యంగా చరిత్రను రచనలో స్వంత భావాలు తెలిసో, తెలియకో చోటు చేసుకోక తప్పదు. ఇదే విషయాన్ని EH Car తన What is history అనే గ్రంథంలో విపులీకరించాడు. గతాన్ని గూర్చి రాస్తున్న నేటి చరిత్రకారునిపై ఇప్పటి సమాజం, మేధో పరభావాలు, చరిత్రకారుని అస్తిత్వం - తమ ప్రభావాన్ని చూపుతాయన్నది దాదాపు అందరూ అంగీకరించేదే!

కోశాంబీ చరిత్ర రచనను, సిద్ధాంతాలను సదృశ్యాలను బాలగోపాల్ ఏమన్నాడో వివరించేముందు వారు చెప్పినదే మరొక ముఖ్యమైన ఉటంకింపు చూద్దాం.

"కోశాంబీ భగవద్గీత మీద రాసిన వ్యాసాన్ని 1976లో మొట్టమొదటిసారి చదివి నేను మార్క్సిస్టునయ్యాను".

చరిత్ర రచనకు ఆధారాలు కావాలి కదా! అవి ఎలాంటివి? ప్రధానమైనవి రెండు - సాహిత్య, పురావస్తు ఆధారాలు. భారత దేశ చరిత్ర రచనలో పురావస్తు పరిశోధన ఆలస్యంగా జరిగింది కాబట్టే సాహిత్య ఆధారాలనే పలువురు చరిత్రకారులు ఎక్కువగా వుపయోగించు కొన్నారు. ముఖ్యంగా వేదాలు, పురాణాలు, ధర్మశాస్త్రాలూ, కావ్యాలూను. ఇవన్నీ మత, సాంస్కృతిక గ్రంథాలు. పురాణాల్లో పొందు పర్చిన రాజవంశాల పట్టికలను, కథనాలనూ ఏమాత్రమూ విమర్శనా దృష్టితో పరిశీలించకుండా, యిష్టం వచ్చిన రీతిలో ఉటలింపులిచ్చి, చరిత్రను నిర్మించే పద్ధతిని కోశాంబీ తీవ్రంగా దుయ్యబట్టాడు. (ఈ సందర్భంలో, డాంగేనేగాక, తిలక్ రచనల్ని కూడా వక్రీకరణలన్నాడు) రాసిన సాహిత్యాధారాలను, పురావస్తు పరిశోధనల్లో లభించిన అవశేషాలతో, సమాచారంతో సమన్వయం చేసినప్పుడే అది శాస్త్రీయమవుతుందని పేర్కొన్నాడు. ఇక్కడ బాలగోపాల్ ఒక చక్కని ఉదాహరణ యిచ్చాడు. ప్రముఖ తెలుగు రచయిత్రి తెన్నేటి హేమలత తాను రాసిన 'లతారామాయణం'లో ఋగ్వేదంలో ఏనుగుల ప్రస్తావన లేదు కాబట్టి, ప్రపంచంలో ఏనుగులకు పూర్వమే వేదాలున్నాయని రాశారు.కానీ జీవశాస్త్రం ప్రకారం ఏనుగులు దాదాపు కోటి సంవత్సరాల నుండే ఉన్నాయి వేదాలు కాదు కదా, అప్పటి మానవజాతే లేదన్నారు. పురాణగాథలు, జానపదుల మత

విశ్వాసాలు, అనాది పూజా విధానాలు - వీటన్నిటి నుండి కోశాంబి ఎన్నో విలువైన ఆధారాలను గ్రహించినా, వాటినన్నింటినీ పురావస్తు ఆధారాలతో, అవి అమల్లో వున్న కాలంనాటి నైసర్గిక స్థితిగతులలోనూ పోల్చి చూశాడు. వాటి మధ్య సమన్వయం వుంటేనే యదార్థమైనవిగా అంగీకరించాడు. అయితే సాహిత్య, పురావస్తు ఆధారాలు కూడా సంపూర్ణ చరిత్ర నిర్మాణానికి దోహదం చేయకపోవచ్చు. అందుకే, ఆయన మరో పద్ధతిని సూచించాడు. భారతదేశ చరిత్ర యావత్తూ నడిచిన, నడుస్తున్న తీరును, (Continuity and Change) 'అవిచ్ఛిన్నత - మార్పు' అనే సూత్రీకరణ వెలుగులో చూడాలన్నాడు. భారతీయ సంస్కృతిని 'భిన్నత్వంలో ఏకత్వం'గా తరచూ అభివర్ణించడం మనకు తెలుసు. మన సంస్కృతి సంప్రదాయాలు అనాది నుండి నేటి వరకూ అవే రూపాల్లోనూ, లేదా మార్పు చెందిన రీతిలోనూ, యిప్పటి సమాజ పొరల్లో యే విధంగా నిక్షిప్తమై వున్నాయో పరిశీలనా దృష్టిలో చూడమంటాడు. చాలా ముఖ్యమైన సూత్రీకరణ యిది. జానపదుల గాథల్లో, జీవన విధానంలో, మత కర్మకాండల్లో, స్త్రీల పండుగల్లో, పాటల్లో అప్పటి అవశేషాలు సంస్కృతీకరణ క్రమంలో మార్పులకు గురయినా, నేటికీ మనకు లభ్యమవుతున్నాయనీ, వాటిని నిశితంగా పరిశీలించాలి, విశ్లేషించాలన్నాడు. ఈ పద్ధతి చరిత్ర రచనకు కోశాంబి గావించిన మౌలిక ఆవిష్కరణగా చెప్పుకోవచ్చు అని బాలగోపాల్ అభిప్రాయపడ్డాడు. సమాజపు పొరల్లో నిక్షిప్తమై వున్న చారిత్రక అవశేషాలను గుర్తించి, వెలికి తీయాలని చెప్పడం, వాటిని తిరిగి పురావస్తు, సాహిత్యాధారాలతో బేరీజు వేసుకొని సమన్వయ పరచాలన్నాడు.

చరిత్ర పరిశోధనా పద్ధతిలోని లోపాలను (సాహిత్య, పురావస్తుపర అసమగ్రతల వల్ల చక్రవర్తుల, రాజుల పరిపాలనా కాలాల్ని నిర్ణయించడం, చారిత్రక ఘటనలు జరిగిన ప్రదేశాలు ఎక్కడివో ఇదమిద్దంగా చెప్పలేకపోవడం - అశోకుడి శిలా శాసనాలు వీటికి మినహాయింపు) సరిదిద్దడం కోసం కౌశాంబి అనుసరించిన పద్ధతిని బాలగోపాల్ ప్రశంసా పూర్వకంగా వివరించాడు. చరిత్ర రచనా పద్ధతి నుండి ఇక చర్చ కోశాంబి అనుసరించిన సిద్ధాంత చర్చగా మారేది యిక్కడ నుండే. చరిత్ర అంటే రాజుల మహారాజుల, మహా సంగ్రామాల వివరాలు లేక పట్టిక కాదంటూ, అలా భారతదేశ చరిత్రను రాయడం అసాధ్యమంటాడు. "ఒక ప్రాంతానికి రాజెవ్వడు అనే ప్రశ్న కంటె ఆ ప్రాంతం ప్రజలకు నాగలి వాడకం తెలుసునా లేదా అనేది ముఖ్యమైన ప్రశ్న" (కోశాంబి) రాజుల ప్రస్తావన గూర్చి కోశాంబి భావాల్ని బాలగోపాల్ ఉటంకించిన తీరు చూద్దాం. "వ్యవసాయానికి వుపయోగించిన పద్ధతి మీద రాజ్యాధికార స్వభావం ఆధారపడి వుంటుంది గాని, రాచరికం వ్యవసాయ విధానాన్ని నిర్ణయించదు.... ఈ రాజు ముందా, ఆ రాజు ముందా అనేది అక్కరకు రాని ప్రశ్న. అయితే ఇనుము వాడకం ఫలానా రాజు కాలంలో మొదలయిందా లేక మరొక రాజు కాలంలో మొదలయిందా అనేది అందుకు భిన్నమైన ప్రాముఖ్యాన్ని కలిగిన ప్రశ్న. అప్పుడు ఆ యిద్దరిలో ఎవరి ముందు నిర్ణయించడం అవసరం అవుతుంది". (బాలగోపాల్, కోశాంబి పరిచయం, పుట 6).

చరిత్ర అంటే "ఉత్పత్తి శక్తులలోనూ, ఉత్పత్తి సంబంధాలలోనూ క్రమానుసారంగా వచ్చే మార్పులను కాలానుగతంగా వివరించడం చరిత్ర" అని కోశాంబి నిర్వచనాన్ని బాలగోపాల్ తన మాటల్లో చెప్పాడు. చరిత్ర గమనంలో ఉత్పత్తికి వినియోగించే సాధనాలు, పద్ధతులు, అదనపు ఉత్పత్తిని పాలక వర్గాలకు చేరవేసే సామాజిక ఏర్పాట్లు కాలక్రమంలో మారుతూ వస్తున్న తీరును వివరించడం చరిత్ర. చరిత్రలో సంస్కృతి పెరుగుదలకు అదనపు వుత్పత్తి అవసరమవుతుంది. కోశాంబి అనుసరించిన దృక్పథం గతి తార్కిక భౌతికవాదం. దాన్నే మార్క్సిజం అంటారు. కానీ, అది ఆర్థిక నియతి వాదం కాదన్న విషయాన్ని కోశాంబి బల్లగుద్ది చెప్తాడు. ఒకానొక చారిత్రక సన్నివేశంలో జరిగే పరిస్థితులు, సంఘటనలు ఒకే రకమయిన మార్పుకు దోహదం చేయవు. చరిత్ర పురోగామి స్వభావాన్ని కలిగి వుంటుందని మార్క్సిజం నమ్ముతుంది. దీన్నే(ఇహెచ్ కాఠర్ (...) అంటాడు. గతకాలపు చరిత్ర ఆనవాళ్ళు నేటి సమాజంలో మన చుట్టూ వున్నాయి. వాటిని వెదికి పట్టుకోవాలి. చరిత్ర రచనకు ఉపయోగించుకోవాలి. "కోశాంబి దృష్టిలో చరిత్ర గతంలోనే కాదు. వర్తమానంలోనూ వుంది". (J.D.Bernall)

కోశాంబి చరిత్ర రచనా పద్ధతిని విశ్లేషించాక, ప్రాచీన భారత దేశ చరిత్రను క్రీ.శ. 1000 దాకా, కోశాంబి రచనల ఆధారంగా బాలగోపాల్ వివరించాడు. అవసరమైన చోటల్లా అధో జ్ఞాపికలు యిచ్చాడు. ఈ క్రమంలో బాలగోపాల్ కుతమ చరిత్రపై వున్న స్పష్టత, పూర్తి అవగాహన తెలుస్తాయి. అతిక్లిష్టమైన భావాలకు నేర్పుగా, సరళంగా వివరిస్తాడు. బాలగోపాల్ గణిత శాస్త్రవేత్తగానే ఆగిపోలేదు. సాహిత్య, తత్వశాస్త్రాలతోపాటు సామాజిక శాస్త్రాల్లోనూ విశేషకృషి సల్పాడు. అధ్యయన రంగంలో ఒక విలక్షణమైన స్థానాన్ని సాధించాడు. ఆర్థిక శాస్త్రవేత్తలతో, చరిత్రకారులతో, గణిత శాస్త్రజ్ఞులతో, సాహితీవేత్తలతో - అందరితోనూ ధీటుగా భావపూరిత చర్చలు చేయగల సామర్థ్యాన్ని సాధించాడు.

కోశాంబి చరిత్ర గ్రంథాలను పరిచయం చేయడంలో బాలగోపాల్ చారిత్రక దృక్పథం వ్యక్తమైన తీరు పైన పరిశీలించాం. కోశాంబిలో పరకాయ ప్రవేశం చేసి తానే ఆ చరిత్రకు కర్తేననిపించేంతగా పరిచయం చేశాడు. చరిత్ర రాయడానికి కావలసిన విషయ సేకరణ చేశాకే, వ్యాఖ్యానం చేయాలనీ, లేక, "ముందే ఒక చారిత్రక సిద్ధాంతంలో మొదలు పెడితే సిద్ధాంత పరిమితుల వల్ల చరిత్రను చరిత్రకారుడు పాక్షికంగా మాత్రమే చూస్తాడు. విషయసేకరణ అసమగ్రంగా వుండి పోతుంది". (సమీక్ష ప్రారంభ సంచిక, మే నెల 1987). ప్రతి చరిత్రకారుడికి ఒక సిద్ధాంతం వుంటుంది. దాని కనుగుణంగానే విషయసేకరణ చేస్తాడు. దాని ఆధారంగానే చరిత్ర రాస్తాడు. తాను సేకరించిన విషయాలు తన సిద్ధాంతానికి సరిపోలేదనుకుంటే, సిద్ధాంతాన్ని సవరించుకొని తిరిగి విషయసేకరణ చేస్తాడనీ, "ఈ విధంగా సిద్ధాంత అవగాహన, విషయ సేకరణ పరస్పర గతి తార్కిక చర్యలో సాగుతాయి. అంతేగాని ముందు విషయసేకరణ అంతం చేసేసి ఆ తరువాత సిద్ధాంత నిరూపణ ఏ చరిత్రకారుడూ చేయడు" (చూడు పైన యిచ్చినదే) అనడంలో బాలగోపాల్ సిద్ధాంతానికున్న ప్రాముఖ్యాన్ని వివరిస్తూ, అది విషయ సంపన్నతతో ఫలప్రదమవుతుందంటాడు. సిద్ధాంతాలు భిన్నంగా వుంటే, భిన్నమైన చరిత్రలుంటాయి గదా అన్న సందేహానికీ, అసలు నిజమైనచ చరిత్ర ఉండదా అన్న ప్రశ్నకు "మార్క్సిజం మాత్రమే సమగ్రమన సమాధానాలు ఇవ్వగలదు" అని చెప్పాడు. ఈ సందర్భంలో బాలగోపాల్, "నిజమైన రసాయనిక శాస్త్రం అంటూ ఏదీ లేనట్టే 'నిజమైన' చరిత్ర అనేది కూడా వుండదు. అన్ని విజ్ఞాన శాస్త్ర విషయాలలాగ చరిత్ర కూడ అవిచ్ఛిన్నంగా సాగే పరిశోధనా ఫలితం. గతాన్ని గూర్చి మన అవగాహన మారుతూ వుంటుంది". (చూడు పైన యిచ్చినది) లభించిన, లభిస్తున్న ఆధారాలు, వాటిని వివరించే తీరు, సిద్ధాంతాలను బట్టి చరిత్ర మారుతూ వుంటుంది. 50 సంవత్సరాల క్రితం ఆర్యుల గూర్చి మనకున్న పరిజ్ఞానం కంటె యివ్వాళ మనకు తెలిసింది ఎక్కువే కాక భిన్నమైనది కూడ. ఇదే క్రమంలో మధ్యయుగాల గల, వలస పాలన చరిత్రలు కూడ వస్తాయి. ఇదే విషయాన్ని, "నిజమయిన చరిత్ర' అనే పదార్థం ఒకటి వుండదుగాని, నిజమయిన చారిత్రక సిద్ధాంతం ఉంటుంది. మార్క్సిజం దానిని చారిత్ర భౌతిక వాదమంటుంది. మార్క్సిస్టు చరిత్ర రచన యీ చారిత్రక సిద్ధాంతం వెలుగులో విషయసేకరణ చేస్తుంది. రాజుల వ్యక్తిత్వం గూర్చి కాక సామాజిక నిర్మాణంలోని వైరుధ్యాల గురించి, వాటి నుండి పుట్టే సంఘర్షణల గురించి సమాచారాన్ని సేకరిస్తుంది" అని వివరిస్తాడు బాలగోపాల్ (చూడు పైన పేర్కొన్నదే). చరిత్ర గమనంలో చోటు చేసుకొనే దశలు, వైరుధ్యాలు, సంఘటనలు సంఘర్షణలు ఎప్పుడు ఎలా వుండాలో ముందే నిర్ణయించుకొని, ఒక మూస తయారు చేసి ఆ మూసలోకి చరిత్రను బలవంతంగా నెట్టే ప్రయత్నం చేయవద్దనీ, ప్రారంభంలో మార్క్సిస్టు చరిత్రకారులు యీ 'పొరబాటు' చేశారనీ, కోశాంబి రచనల మూలంగా చరిత్ర రచనా పద్ధతి విముక్తమయిందంటాడు.

❖